

HOE ZORGEN WIJ HET BEST VOOR ONZE DOODEN ?

DOOR

P. H A R T I N G.

Er zijn onderwerpen bij welke wij niet gaarne met onze gedachten stilstaan, onderwerpen die een schrijver zeker niet bij voorkeur ter behandeling zoude kiezen, wanneer zijn hoofddoel ware zijne lezers op eene aangename wijze bezig te houden. Ik meen echter van de lezers van het Album te mogen verwachten dat zij in dit tijdschrift iets meer zoeken dan een aangename lectuur, dat zij integendeel ook verlangen ingelicht te worden omtrent vraagstukken, bij welke oplossing allen zonder onderscheid hoog belang hebben, omdat van hunne juiste beantwoording het welzijn der maatschappij voor een gedeelte afhankelijk is.

Zulk een vraagstuk is datgene, hetwelk aan het hoofd van dit opstel staat. Reeds gedurende een paar jaren, — mijne lezers weten het allen, — is het in dagbladen, tijdschriften en brochures aan de orde van den dag gesteld. Op vele plaatsen verrijzen vereenigingen, die zich de invoering der lijkenverbranding ten doel stellen. Ook hier te lande bestaat eene dergelijke vereeniging, waaraan zich in den korten tijd van haar bestaan reeds meer dan 1100 personen hebben aangesloten, en daaronder zijn velen die terecht tot de meest ontwikkelden in den lande worden gerekend te behooren.

Zullen wij hun voorbeeld volgen? Tot dusver heb ik dit niet gedaan. Waarom niet? Dit zal door het volgende duidelijk worden.

Inderdaad geldt het hier een zeer samengesteld vraagstuk, veel samengestelder dan sommigen, die voorstanders der lijkenverbranding zijn, wellicht meenen. Het is bovendien een dier vraagstukken, waarin niet enkel het verstand, maar ook het gemoed een woord heeft mede te spreken. Men moge de bezwaren, die zeer velen nog tegen de invoering der lijkenverbranding hebben, vooroordeelen noemen, toch bestaan deze, en wij moeten er rekening mede houden, ja tot op zekere hoogte eerbiedigen, omdat zij voortvloeien uit eene bron, die niemand onzer gaarne geheel zoude zien opdroogen.

Ik heb menigen voorstander der lijkenverbranding ontmoet, die verklaarde er niets hoegenaamd tegen te hebben, dat zijn lichaam na zijn dood verbrand werd, maar die op de vraag of hij er even gereedelijk in toestemmen zoude dat de lijken van personen, die hij gedurende hun leven innig heeft lief gehad, aan de verterende vlam werden prijsgegeven, terug deinsde en erkende dat dit denkbeeld hem tegen de borst stuitte, al wist hij, dat het verbranden van het stoffelijk omhulsel zijner geliefden voor vreeselijker te houden dan het in den bodem te begraven, een bloot vooroordeel was. In beide gevallen toch heeft eene ontbinding plaats, die alleen in het eerste geval zeer snel, in het tweede geval zeer langzaam geschiedt. Maar juist die snelheid, die bijna plotselinge vernietiging van den vorm, waaraan het oog zoo dikwerf met liefde heeft gehangen, is het, welke de verbeelding schokt. Zij, die zich *esprits forts* wanen, mogen uit de hoogte minachtend nederzien op hen die in hun oog zoo zwak en overgevoelig zijn, om voor zulk een schrikbeeld terug te deinzen, — het blijft niettemin waar dat het groote meerendeel der menschen zulks doet en nog lang zal blijven doen, ook dan wanneer de gewoonte allengs bij velen de scherpte van dit beeld zal hebben afgestompt.

Eerst dan zouden wij uit plichtgevoel voorstanders der lijkenverbranding moeten worden, wanneer het begraven der lijken niet zonder na-deel voor de levenden kon plaats hebben. Dan zouden wij niet langer mogen luisteren naar de stem van het gemoed, maar, hoeveel het ons ook kosten mocht, ons moeten onderwerpen aan eene gebiedende noodzakelijkheid. De vraag is derhalve alleen: bestaat deze? Dat de tegenwoordige wijze van begraven afkeuring verdient, dat zij werkelijk gevaar dreigend voor de levenden is, ziedaar iets waaraan weinigen

zullen twijfelen, die met den toestand der thans bestaande begraafplaatsen en met den schadelijken invloed, dien zij hebben op de lucht welke wij inademen en het welwater dat wij drinken, bekend zijn. Doch al stemt men ook gereedelijk toe, dat de zorg, die wij thans voor onze dooden dragen, in menigerlei opzicht verkeerd is en van te weinig zorg voor de levenden getuigt, zoo is daarmede nog geenszins toegegeven dat de lijkenverbranding in het algemeen de voorkeur boven het begraven verdient. Het zoude toch zeer wel kunnen zijn, — en wij zullen straks zien dat het inderdaad zoo is, — dat men kon voortgaan met de lijken te begraven zonder daarvan eenig nadeel te duchten te hebben, mits in de plaats en de wijze van begraven de noodige verbeteringen worden aangebracht. Indien dit mogelijk is, dan vervalt ook de voorname grond, waarop zich de voorstanders van de lijkenverbranding beroepen. Zij gaan uit van het nuttigheidsbeginsel. Voor het welzijn der levenden moet in de eerste plaats worden gezorgd. Welnu, plaatsen wij ons op hetzelfde standpunt. Maar wanneer wij dit doen en ons daarop streng handhaven, daarbij de natuurkennis tot gids nemende, dan zal het ons juist blijken, dat de verbranding der lijken wel is waar eene betrekkelijk goede, maar geenszins de beste wijze is, waarop wij voor onze dooden en tevens voor ons zelve kunnen zorgen.

Al wat leeft heeft slechts een tijdelijk bestaan. Er zijn dieren, wier leven niet langer dan eenige uren, andere wier leven een eeuw en meer duurt, maar allen eindigen met te sterven. De dood is de onvermijdelijke metgezel des levens. Zoodra hij daar is, vangt de ontbinding aan. De deeltjes, waaruit het lichaam bestaat, scheiden zich, maar om nieuwe verbindingen aan te gaan, die als vaste, vloeibare of gasvormige stoffen tot bestanddeelen van den bodem, van het water, van de lucht worden, om eerlang wederom te worden opgenomen door andere bewerkte wezens, hetzij planten of dieren, en nogmaals tot zetel der levensverschijnselen te worden. Dit is de eeuwige kringloop der stof, waarin alleen de mensch willekeurig ingrijpt, wanneer hij de zorg voor de dooden op zich neemt, maar zonder dat het hem gelukt de deelen, die eenmaal tot een levend lichaam hebben behoord, op den duur aan dien kringloop te onttrekken, want zelfs de beste wijzen van balsemen of andere middelen van bewaring kun-

nen de ontbinding wel zeer vertragen, maar haar niet geheel verbinden op te treden, zoodra de omstandigheden daartoe gunstig zijn.

Die zorg voor de dooden is iets kenmerkends voor den mensch. Onder zijne overige dierlijke medescheepselen treft men daarvan ter nauwernood sporen aan. Men zegt, dat sommige holen bewonende dieren, gelijk de konijnen, de lijken hunner doode makkers tot voor den ingang van het hol naar buiten sleepen. Vogels werpen hunne gestorven jongen uit het nest. Bijen omhullen het lichaam van grootere insecten, te zwaar om het buiten den korf te brengen, in eene lijkwade van was. Eenige kevers (van het geslacht *Necrophorus*) ondergraven de lichamen van kleine gestorven zoogdieren, mollen, ratten, muizen, totdat deze onder de aarde bedolven geraken, en leggen er vervolgens hunne eieren in, om aan de daaruit gekomen jongen, dadelijk na hunne geboorte, een overvloedig maal te verschaffen.

Ziedaar ongeveer alles wat wij weten aangaande hetgeen men nog eenigszins zoude kunnen vergelijken bij hetgeen menschen met hunne dooden doen. Van eene werkelijke zorg, van blijken eener liefde, die zich nog voorbij het leven uitstrekt, is daarbij geen sprake. Zelfs in dieren-maatschappijen, gelijk die der bijen en mieren, waar, even als in de menschelijke maatschappij, zoolang het leven duurt, liefde en haat heerschen, houden beiden met den dood geheel op. De lijken harer makkers zijn voor de overlevenden onverschillige voorwerpen geworden, die zij, zonder er zich verder om te bekommeren, voorbijgaan of eenvoudig verwijderen, wanneer zij hun in den weg zijn. Wolven, die in troepen jagen en elkander bijstaan om eene grootere prooi te bemachtigen, vallen op hunne in den strijd bezweken makkers aan en verslinden hen, even als zij het andere dieren zouden doen, die niet tot hunne soort behooren, en tegen welke zij altijd vijandig overstaan.

Dagelijks sterven millioenen en millioenen dieren. Wat wordt er van hunne lijken? Verreweg de meesten vinden hun graf in de maag van andere dieren. Betrekkelijk weinigen sterven van ziekte of ouderdom. En ter nauwernood is de dood daar, of reeds zijn talrijke soorten van andere organische wezens in aantocht, deels dieren, deels planten, die, terwijl zij de levenden ontzagen, op het doode lichaam aanvallen en het als voedsel verbruiken. Hyaena's en gieren op het land, krabben en kreeften in de wateren, vallen als lijkenverslinders wegens hunne grootte het meest in het oog, maar zij doen niet het meeste werk. Ook talrijke soorten van insecten en kleine schaaldieren voeden zich

met het vleesch van gestorven dieren of leggen er hunne eieren in, opdat de binnen weinige dagen daaruit gekomen larven eene welbereide tafel vinden. Maar inzonderheid zijn het eene menigte van alleen door het mikroskoop waarneembare wezens, die hier eene belangrijke rol spelen. De meesten behooren tot de klasse der Infusoriën. Zij vergoeden door hunne ongelooflijk snelle vermenigvuldiging in aantal wat hun aan lichaamsgrootte ontbreekt. Andere dezer mikroskopische lijkenverslinders behooren tot de orde der Nematoden. Het zijn de wormpjes uit de geslachten *Rhabditis*, *Anguillula*, *Leptodera*, diertjes zoo klein, dat men hen nog slechts even met het bloote oog onderscheiden kan, maar waarvan wellicht eene volgende generatie van betrekkelijk reusachtige grootte als spoolwormen in het darmkanaal van andere dieren, misschien ook in dat van den mensch, leeft. Voorts vinden de zaden of kiemen van verschillende schimmelsoorten in het doode lichaam eenen vruchtbaren bodem. Doch het gewichtigste aandeel aan dit algemeene doodfeest nemen de Vibrionen en Bacterien, wezentjes zóó klein, dat zij zelfs door de sterk vergrootende mikroskopen van onzen tijd slechts even als korte, uit eenige leedjes samengestelde, zich bewegende staafjes of draadjes kunnen onderscheiden worden, maar wier aantal zich niet bij millioenen, maar bij biljoenen en trillioenen laat schatten. Zij zijn het, die het eerst en overal optreden, waar dierlijke stoffen in ontbinding overgaan en die, zich verbazend snel ten koste van deze vermenigvuldigende, wederom op hunne beurt tot spijs strekken van andere, merkelyk grootere, ofschoon ook nog mikroskopische wezens, infusoriën e. a., die op hen volgen.

Zoo wordt derhalve de dood van het eene individu de bron van het leven van talloze anderen. Maar dit feest des doods duurt slechts een korten tijd. Zoodra de ontbinding tot eigenlijke rotting overgaat, dan wordt het lichaam van het doode dier tot een ongeschikt voedsel en verblijf van andere dieren, zelfs van die welke op den laagsten trap van bewerktuiging staan. Er vormen zich uit de vroegere bestanddeelen des lichaams, die eenmaal de zetel des levens waren, stoffen, die nog wel dezelfde elementen bevatten, maar in eenen geheel anderen toestand van verbinding. Als vloeistoffen dringen deze in den bodem of in het omringende water, als gassen verspreiden zij zich in de lucht en verraden reeds door hun stank dat deze daardoor voor de dieren, die haar tot ademhaling, tot onderhoud des levens, evenzeer behoeven als de spijs, ongeschikt is geworden.

Eerst nu is de triomf des doods eene volkomene. Het doodfeest is afgeloopen. Niet alleen de gastheer is dood, maar ook zijne duizende gasten zijn dood of hebben hem verlaten, om elders, zoo mogelijk, een nieuw maal op te zoeken.

Doch neen, die triomf was geene volkomene, want zij was slechts eene tijdelijke. De uit het rottende lichaam in den bodem gedrongen vloeistoffen, de daaruit in de lucht opgestegen gassen, hoe schadelijk ook voor het dierlijk leven, zij zijn het juist die het beste voedsel leveren aan de groene plantenwereld. Gij weet het allen, ook zonder dat ik in nadere bijzonderheden tred. De beste meststoffen zijn rottende dierlijke zelfstandigheden. In de nabijheid der zeekusten worden menigten van doode visschen en zeesterren als zoodanig gebruikt; en het bekende spreekwoord: "de muizentand brengt goud in het land," berust op de ondervinding, dat, wanneer muizen in grooten getale de akkers bezoeken en des winters in hare holen sterven, die akkers het volgende jaar des te vruchtbaarder zullen zijn.

Zoo is ook hier de dood de voorwaarde van het leven. In de natuur heeft eene eeuwigdurende verjonging plaats. De individu's sterven en verdwijnen, maar de hen samenstellende bestanddeelen gaan dan eens langs een zeer korten, dan weder langs een zeer langen weg wederom over in andere organische wezens, hetzij planten of dieren, om op nieuw tot tijdelijk tooneel te worden van die menigvuldige verschijnselen, welke wij met den algemeenen naam van "leven" bestempelen.

De ontbinding en de daarop gevolgde verrotting grijpen geenszins altijd en overal even snel plaats. Integendeel, zij kunnen door de omstandigheden zeer vertraagd, maar ook zeer versneld worden. Bevorderd worden zij door warmte en door vrije toetreding van lucht en van eene matige hoeveelheid water. Het is genoeg bekend dat, terwijl in de keerkringsgewesten het tijdperk van rotting reeds binnen vierentwintig uren intreedt, daarentegen in de koude poollanden de tusschen het eeuwig ijs ingesloten dierlijke lichamen zoo langzaam vergaan, dat van de mammoeten en rhinocerossen, die daar gedurende de diluviaalperiode, d. i. vermoedelijk voor eenige duizendtallen van jaren, leefden, nu nog niet enkel het geraamte, maar ook de haren, de huid, ja zelfs gedeelten van het vleesch zijn overgebleven.

Intusschen heeft tot zulk eene lange bewaring hier nog eene andere omstandigheid medegewerkt, namelijk de afsluiting van de lucht. Een der beide hoofdbestanddeelen der dampkringslucht is de zuurstof, het

ander is de stikstof. Terwijl de laatste slechts eene zeer geringe neiging bezit om zich met andere lichamen te verbinden, bestaat die neiging daarentegen bij de zuurstof in hooge mate.

Men heeft haar levenslucht genoemd, omdat zij, door de adembaling in het bloed geraakt, zich met de koolstof verbindt, die in de weefsels hare rol heeft uitgespeeld, en zoo het leven onderhoudt, terwijl vervolgens die verbinding als koolzuur door de uitademing naar buiten wordt gevoerd. Maar men zoude met gelijk recht de zuurstof de doodlucht of de rottingslucht kunnen noemen, want ook na den dood gaat hare verbinding met de koolstof, die in elk organisch lichaam een zeer groot, dikwijls het grootste gedeelte van het geheele gewicht uitmaakt, voort, en daar nu de koolstof niet meer, zooals gedurende het leven door de opgenomen spijs geschiedt, gestadig vernieuwd wordt, zoo gebeurt hetzelfde als in onze vuurhaarden, wanneer wij daar niet telkens nieuwe brandstof opwerpen: de vaste stof van het lichaam neemt gestadig in gewicht af, totdat eindelijk alle koolstof als zoodanig verdwenen en deels tot koolwaterstof, deels tot koolzuur geworden is, dat dan als gas ontwijkt of zich in het omgevende water oplost.

Tot op zekere hoogte kan men dan ook de verrotting van dierlijke lichamen eene langzame verbranding noemen. Ook zijn de voorstanders der lijkenverbranding niet in gebreke gebleven om op de hier bestaande overeenkomst te wijzen, ten einde te betoogen dat hetgeen de natuur zelve binnen een lang tijdsverloop doet, door de lijkenverbranding slechts met grootere snelheid geschiedt. Geheel juist is intusschen die vergelijking niet. De overeenkomst is verre van volkomen te zijn. Het zoude mij veel te ver leiden en bovendien eene mate van scheikundige kennis vorderen, die ik niet bij alle mijne lezers onderstellen mag, indien ik het hier bestaande verschil in bijzonderheden uiteenzette. Straks echter kom ik op dit punt nog terug, ten einde er althans zooveel van te zeggen als noodig is om te doen inzien, dat de snelle verbranding door vuur verbindingen vernietigt, die in den algemeenen kringloop des levens eene nuttige rol spelen en bij de verrotting blijven bestaan.

Eindelijk noemde ik het water, als noodig voor den geregelden gang der rotting. Het lichaam van alle dieren bevat eene groote hoeveelheid water. Er zijn er zelfs, — men denke aan de zich als klompen gelei vertoonende Medusen of Kwallen die door den vloed op het strand worden geworpen, — bij welke de hoeveelheid vaste stof zoo uiterst

gering is, dat, wanneer zulk een dier geheel uitdroogt, er slechts een zeer dun vliesje overblijft. Bij zoogdieren, die een hard en vast skelet hebben, dus ook bij den mensch, is deze hoeveelheid wel is waar geringer, maar toch nog zeer aanmerkelijk. Men kan haar op ongeveer $\frac{3}{4}$ van het geheele lichaamsgewicht schatten. Dit water maakt een bestanddeel uit van alle organen. Het is de middenstof waarin en waardoor al die menigvuldige scheikundige werkingen plaats grijpen, die wij met het ééne woord "stofwisseling" kenmerken, en waaronder het grootste gedeelte der levensverschijnselen, met name alle die tot de voeding behooren, worden samengevat.

Zonder water geen leven. Maar ook zonder water geen rotting. Zoodra het lichaam van een dier of een gedeelte daarvan geheel is uitgedroogd, dan ondergaat het verder geene verandering. Zie het in onze zoölogische museën en anatomische kabinetten. Een groot deel der kunst om de daar bewaarde voorwerpen voor bederf te hoeden bestaat in hen volkomen uit te droogen en droog te houden.

Gedurende het leven nu heeft er eene gestadige vernieuwing van dit water plaats. Door uitdamping aan de lichaamsoppervlakte, door de ademhaling en langs andere wegen wordt het water naar buiten uitgescheiden, maar ook telkens door het drinken weder aangevuld. Is het lichaam dood, dan heeft die vernieuwing geen plaats meer. Toch gaat de uitdamping aan de oppervlakte voort; het lichaam begint te verdroogen, en de verdroogde opperhuid belet zelfs de zuurstof der lucht gemakkelijk tot het inwendige door te dringen. Ten gevolge van de zich daarbinnen ontwikkelende gassen zwelt het lichaam tot dat het eindelijk barst, en nu beginnen ook de inwendige deelen te verdroogen. Zoo kan het lichaam tot een soort van mummie worden. Warmte, die anders de rotting bevordert, kan zoo, omdat de verdamping van het water daardoor versneld wordt, het eindelijke bederf tijdelijk vertragen, inzonderheid wanneer zij gepaard gaat met eenen droogen luchtstroom. Voorzeker is niet enkel de inbalseming maar ook het zeer drooge klimaat van Egypte gunstig geweest voor de bewaring der lijken van de bewoners van dit land, die voor twee- of drieduizend jaren vóór onze tijdrekening leefden. Hetzelfde kan gezegd worden van de niet ingebalsemde lijken der bewoners van het bijna regenlooze Peru, uit eenen tijd, die nog van vóór de Inca's dagteekent, en welke bij duizenden in zittende houding in de zoogenaamde *huacas* of grafheuvels worden aangetroffen. Ook hier en daar in Europa, b. v.

in het Pilatusklooster op den Krentzberg tegenover Bonn, en bij ons te lande in het friesche dorp Wieuwerd, zijn grafkelders, in welke de lijken, tengevolge van een doorstroomenden droogen luchtstroom, aldus in een soort van mummiën veranderd zijn, die, — men vergeve mij de vergelijking om hare juistheid, — er bijna uitzien als stokvisschen, welke laatste trouwens dan ook niet anders zijn dan de verdroogde lijken van kabeljauwen en lengen en, evenzeer als de door onze visschers gedroogde scharren en schollen, de waarheid bevestigen van het reeds gezegde, dat namelijk rotting alleen onder medewerking van water mogelijk is.

Onder medewerking, dat wil zeggen, dat water alleen en op zich zelve nog geenszins voldoende is om de rotting, de volledige ontbinding van de organische zelfstandigheden in stoffen, die wederom tot den bodem en de lucht kunnen terugkeeren, nadat zij allen organischen vorm verloren hebben, tot stand te brengen.

Een voorbeeld hiervan leveren de overblijfselen van planten en dieren die in de veenen, d. i. in eenen met water doortrokken sponsachtigen bodem, worden aangetroffen. De dikke stammen van boomen, die daar gevonden worden, het zoogenaamde kienhout, zijn nog hard en vast, en toch zijn zij vele eeuwen lang aan de inwerking van het veenwater blootgesteld geweest. Evenzoo treft men in die veenen de wel bewaarde geraamten aan van groote zoogdieren en menschen, soms nog voorzien van haar, en de laatste zelfs van gedeelten der kleding. De reden dezer langzame ontbinding in dit geval is geene andere dan de gebrekkige toetreding der zuurstof. Deze, uit de lucht in het water des bodems opgenomen, wordt geheel verbruikt tot de verveening der bovenste, uit afgestorven planten bestaande lagen en dringt niet tot in de diepte door.

Maar nog iets anders dan warmte, zuurstof en water is noodig tot volledige ontbinding der lijken van alle dieren die een beenig skelet bezitten. Been bestaat uit eene verbinding van twee kalkzouten, namelijk phosphorzuren kalk en koolzuren kalk, met eene zelfstandigheid, die bij koking in lijm of gelei overgaat en dan, gelijk ieder weet, voor een groot deel uit het been naar buiten treedt en zich daarbij in het warme water oplost, om later bij bekoeling te stollen. Bij de gewone luchttemperatuur geschiedt dit echter niet. Water alleen oefent dan op been geene of slechts eene zeer geringe werking uit. Zullen de stoffen, waaruit het skelet bestaat, in de algemeene ontbinding deelen,

dan moet het water, dat daarmede in aanraking komt, koolzuur bevatten, waardoor de genoemde kalkzouten worden aangetast, opgelost en weggevoerd, terwijl de daarbij vrij geworden lijmstof, dan onder het bereik der zuurstof gekomen, in verrotting overgaat. De beenderen worden dan eerst broos, en eindelijk vallen zij bij de minste aanraking tot stof uiteen.

In het boven gezegde heb ik in korte trekken den gang der ontbinding geschetst, die de lijken van dieren en van menschen ondergaan, wanneer men deze aan de vrije inwerking der natuurkrachten overlaat. Reeds uit hetgeen wij daarbij opmerkten blijkt echter dat de ontbinding kan bevorderd en belemmerd worden. Wij menschen doen het laatste door de lijken niet enkel te begraven, maar deze vooraf in dichte kisten te besluiten. Ware het mij te doen om de verbeelding mijner lezers te treffen en te schokken, dan zoude ik hier een tafereel kunnen ophangen van hetgeen in die kleine ruimten plaats grijpt, een tafereel, zoo walgelijk, dat zelfs de koelzinnigste man, tenzij zijn gevoel verstompt is door de gewoonte, zich met afschuw daarvan zoude afkeeren. Ik bespaar mijne lezers die akeligheid. Ook zonder dat ik er meer van zeg, is het duidelijk, dat zulk eene wijze van begraven tegennatuurlijk is en afkeuring verdient.

Wil men voortgaan met de lijken te begraven, dan moet men deze in waarheid aan de aarde toevertrouwen, en wel op zulk eene wijze dat de ontbinding door toetreding der zuurstof en van het water wordt bevorderd en de vochten en gassen, die zich vormen, zoo goed mogelijk door den bodem worden opgeslorpt en vastgelegd. Een eerste vereischte is derhalve dat de bodem eener begraafplaats poreus genoeg is om de lucht door te laten; een tweede: dat zij hoog genoeg gelegen zij om nooit blijvend met water doortrokken te zijn; een derde: dat zij gemakkelijk vochten opsorpt. Dat zeer vele onzer tegenwoordige begraafplaatsen, vooral in de lagere gedeelten van ons vaderland, aan die eischen niet voldoen, zal wel niet behoeven te worden aangetoond. Maar ook daar, waar de bodem geheel voldoende is, treedt het sluiten der lijken in dichte kisten, dikwijls uit zwaar hout vervaardigd, belemmerend voor den regelmatigen gang der ontbinding op. Soms wordt zelfs het lijk nog door een dicht gesoldeerde looden kist omgeven, terwijl bovendien niet een eenvoudige grafkuil, maar een gemetselde grafkelder tot ontvangst der kisten bestemd is, als wilde men aldus ook nog

na den dood de scheiding tusschen rijken en armen doen voortduren. Maar de natuur kent onze scheidingen van rangen en standen niet. Zij ontziet evenmin het lijk van den vorst als dat van den bedelaar. Zelfs looden kisten barsten door de zich bij de ontbinding ontwikkelende gassen, en de vochten, die niet in den bodem kunnen dringen, vinden elders eenen weg.

Het doelmatigst zoude derhalve zijn het lijk in een eenvoudig kleed gehuld in den grafkuil neder te leggen. Doch men wenscht — en die wensch laat zich begrijpen — het lijk van den ons dierbaren afgestorvene te onttrekken aan den blik van anderen, en dit geschiedt door het te omkisten. Welnu, men ga daarmede voort, maar dan ook zij de kist niets meer dan een uit dunne planken van licht hout los ineengevoegd hulsel; of, nog beter, men volge den raad van een engelsch geneesheer, dr. SEYMOUR, en bezige, in plaats van een gesloten houten kist, een daaraan beantwoordend hulsel van gevlochten mandenwerk, tenzij bij epidemische ziekten de vrees voor besmetting tot eene betere opsluiting noodzaakt.

Boven zeide ik, dat ik mij bij deze beschouwingen op hetzelfde standpunt zoude plaatsen als de voorstanders der lijkenverbranding, dit namelijk, dat de zorg voor de dooden niet tot schade vóór de levenden mag strekken. Welnu, het ergere mijne lezers dan ook niet, wanneer ik, mij op dit standpunt consequent handhavende, ook opmerkzaam maak op het groote verlies, dat jaarlijks geleden wordt door de tegenwoordig bestaande gewoonte van de lijken in dichte zware kisten te besluiten. Men kan het geheele getal der jaarlijksche sterfgevallen in ons kleine land met zijne bevolking van ongeveer 3,600,000 inwoners, in een rond getal, op 100,000 schatten. Stelt men nu de gemiddelde waarde van elke kist op f 10 — en zij is vermoedelijk merkelijk hooger — dan wordt elk jaar voor een millioen guldens aan hout in den grond begraven, waar het allengs geheel vergaat, zonder eenig nut te doen, ja, waar het veeleer schadelijk is. Zeker is het, dat men, zonder eenigermate te kort te doen aan den eerbied voor de dooden, die som tot op de helft zoude kunnen verminderen. Wat al goede en nuttige inrichtingen konden jaarlijks uit dat gespaarde halve millioen bekostigd worden, dat nu nutteloos in den grond bedolven wordt, om daar aan de vernietiging te worden prijs gegeven!

Alle verbeteringen in de wijze van begraven zouden echter weinig

baten, indien het onvermijdelijk ware de begraafplaatsen in de onmiddellijke nabijheid der steden en dorpen te houden. Ware dit het geval, dan zoude men, om de levenden tegen een steeds dreigend en, ten gevolge van de onophoudelijk voortgaande uitbreiding der steden, toenemend gevaar te beschermen, wel genoodzaakt zijn zijne toevlucht te nemen tot de lijkenverbranding als tot een laatste redmiddel, dat in elk geval de voorkeur verdient boven de tot dusver gevolgde wijze van begraven.

Vele der tegen de lijkenverbranding aangevoerde bezwaren kunnen dan ook den toets zelfs van het eenvoudige gezond verstand niet doorstaan.

Ook hier spelen gewoonte en gehechtheid aan voorvaderlijke gebruiken een groote rol. Het zijn vooral deze die ons in het verbranden der lijken iets vreesselijkers doet zien dan in hunne begraving in den bodem.

Zoowel het verbranden als het begraven van lijken klimt echter tot zoo hooge oudheid op, dat het moeielijk zoude zijn te zeggen, welke dezer beide handelwijzen de oudste is. De oude Egyptenaars begroeven hunne dooden, na voorafgaande inbalseming. De reusachtige piramiden, welker steenmassa meer dan twintig maal die van den Utrechtschen domtoren overtreft, zijn, de praalgraven der Farao's, die voor vijfduizend en meer jaren leefden. Ook bij de Semitische volken bestond de gewoonte om de lijken te begraven sedert onheugelijken tijd. De aartsvader Abraham kocht eene grot te Maghpelah om haar als familiegraf te doen dienen. Doch wijzer dan de Egyptenaars, ja dan vele hedendaagsche Christenen, begroeven zijne nakomelingen, de Joden, hunne lijken slechts in een licht omhulsel, zonder deze vooraf gebalsemd te hebben, gedachtig aan de les, die hun reeds de ondervinding geleerd had: "Stof zijt gij, en tot stof zult gij wederkeeren." Ook de wilde bewoners van westelijk Europa, jager- en visschersvolken, die daar leefden in eenen tijd, waarvan elke geschiedenis zwijgt, gebruikten de natuurlijke grotten der kalkgebergten, deels tot woning, deels tot begraving hunner dooden.

Maar ook de lijkenverbranding klimt tot de hoogste oudheid op. Vermoedelijk bestond zij reeds bij de oude Ariërs, dat merkwaardige volk van midden-Azië, waarvan een groot deel der bevolking van Indië, van Perzië en ook van Europa afstamt. Nog bestaat de gewoonte van de lijken te verbranden in Indië, en bij de oude Perzen was dit ge-

bruik algemeen, even als bij de Germaansche volken, waartoe ook onze voorouders behoorden. Onder hen hield dit eerst op bij de invoering van het Christendom, d. i. vóór ruim een duizendtal jaren, terwijl in Italië en Griekenland, waar beide gebruiken, zoowel het begraven als het verbranden der lijken, langen tijd nevens elkander hebben bestaan, het Christendom, of juistert de toenmalige opvatting daarvan als kerkleer, daaraan reeds veel vroeger een einde had gemaakt. Gedurende de eerste eeuwen onzer jaartelling toch was het geloof aan eene lichamelijke opstanding en aan de ophanden zijnde terugkomst van Christus algemeen, en het spreekt van zelf dat daarmede de lijkenverbranding in strijd was en als een heidensch gebruik verfoeid werd. Het langst duurde de lijkenverbranding voort in Zweden, waar trouwens een groot deel der bevolking ook het langst aan de invoering van het Christendom weerstand bood. Zij duurde daar voort tot in de tiende eeuw onzer jaartelling, gelijk de meer dan 2000 tumuli of grafheuvels getuigen, in de nabijheid der ruïnen van de toen verwoeste stad Birka op het eiland Bjoerkoe. In die tumuli uit de tijden der Vikingen bevinden zich de urnen van gebakken aarde, waarin men gewoon was de verbrande overblijfselen der gestorvenen te bewaren. Ook hier te lande en elders zijn dergelijke urnen menigvuldig gevonden. De Romeinen plaatsten deze in nissen nevens elkander en noemden de daartoe bestemde kleine gebouwen, wegens eene oppervlakkige gelijkenis op duiventillen, *Columbaria*.

Het kon haast niet anders, en het blijkt reeds uit het zoo even gezegde, of de wijze van zorg voor de dooden, hetzij men deze begroef of verbrandde, moest eenen godsdienstigen grondslag hebben. Dat de begraving meestal gepaard ging met het geloof aan een werkelijke herleving, aan een voortbestaan ook van het lichaam na den dood, zal ter nauwernood behoeven te worden opgemerkt. Het is er echter verre af dat het leerstuk der onsterfelijkheid met de invoering van het Christendom is ontstaan. Reeds duizende jaren vroeger leerden het de egyptische priesters, en men treft het geloof daaraan ook nu nog onder de minst beschaafde volken aan. Vandaar de van oude tijden her bestaande gewoonte om met den doode tevens verschillende voorwerpen, voedsel, kleeding, wapenen te begraven, die den ontslapene, bij zijne ontwaking, tot een nieuw leven van dienst kunnen zijn. De oude Grieken staken een klein muntstuk, een obolus, tusschen de tanden van den doode, om daarmede CHARON, den veerman,

die de schimmen over den Styx zette, voor zijne moeite te betalen.

Maar ook de verbranding der lijken heeft met godsdienstige begrippen in verband gestaan. De oude Perzen, bij wie zij in zwang was, waren vuuraanbidders. Voor hen was de verbranding door het vuur eene loutering, eene reiniging van aardsche smetten. Vermoedelijk had dit begrip zijn ontstaan te danken aan hetgeen men had waargenomen bij de bereiding van metalen door middel van vuur uit hunne ertsen. De oude fabel van den vogel Phoenix die, na verbrand te zijn, weder levend uit zijn asch herrijst, verkondigt ons het geloof aan het bestaan van iets dat onverbrandbaar is en door het vuur slechts wordt losgemaakt van de ruwe stof, waaraan het gebonden was, om een geestelijk bestaan voort te zetten.

Men moge in onze realistische negentiende eeuw zulke voorstellingen als een dwaas bijgeloof beschouwen, te ontkennen is het niet dat zij eene poëzie bevatten die het gemoed treft. En moest men tusschen beide voorstellingen kiezen, dan voorwaar zoude zonder twijfel de laatste, als reiner, edeler, geestelijker, de voorkeur verdienen boven die welke berust op het geloof aan eene lichamelijke onsterfelijkheid.

De oude volken verbrandden hunne dooden op houtstapels in de open lucht. Was dit de eenige mogelijke wijze van verbranding, dan voorzeker zoude men er niet aan denken kunnen haar thans in te voeren. Reeds de noodzakelijk daarmede gepaard gaande rook en stank, een dergelijke als wij bij het beslaan der hoeven van paarden ontwaren, zoude het verbieden. Maar bovendien, de kosten zouden te groot zijn. De bosschen die eenmaal een groot deel van Europa bedekten, zijn grootendeels verdwenen, en terwijl de houtrijkdom zeer is verminderd, is daarentegen de bevolking sterk toegenomen en gaat nog voortdurend voort met toe te nemen. Men kan, volgens eene ruwe schatting, aannemen dat de bevolking van Europa zich in iedere eeuw ongeveer verdubbelt. Indien er geen andere brandstof dan hout ware, dan zoude een groot deel van Europa weldra onbewoonbaar worden. Gelukkig heeft de ontdekking der steenkoolbeddingen dit tijdstip nog tot een tamelijk verre toekomst verschoven. Steenkool is dan ook het eenige materiaal hetwelk ons, zonder ons jegens onze nakomelingen al te zeer te bezondigen, tot de lijkenverbranding ten dienste staat. Natuurlijk behoort dan de verbranding te geschieden in opzettelijk daartoe ingerichte ovens, zóó samengesteld, dat ook de zich bij het begin der verbranding ontwikkelende rook en stinkende gassen zelve ver-

brand worden. Men heeft verschillende daartoe bestemde toestellen uitgedacht. Die van den Duitschen ingenieur SIEMENS beantwoordt geheel aan het doel. Ik zal daarvan echter hier geen uitvoerige beschrijving geven. Zij die wel eens eene gasfabriek hebben bezocht, kunnen er zich een tamelijk juiste voorstelling van maken, door in gedachten achter de steenen gasretort een stelsel van mede uit vuurvasten steen gebouwde kanalen te voegen, waardoor het ontwikkelde gas stroomt, hetwelk dan daarin onder toestrooming der buitenlucht geheel verbrand wordt, zoodat ten slotte uit den schoorsteen alleen reuklooze gassen, koolzuur, stikstof en waterdamp ontwijken. De asch, waarvan natuurlijk die welke van de beenderen afkomstig is het grootste deel uitmaakt, blijft op den bodem der retort, — dat is hier de lijkkamer, — achter, en kan na de bekoeling gemakkelijk verzameld worden.

Blijkens verscheidene met dezen Siemenschen oven genomen verbrandingsproeven, waartoe lijken van dieren werden gebruikt, zouden de onkosten, aan het verbranden van menschenlijken verbonden, betrekkelijk gering en zeker niet hooger dan die der begraving zijn.

Voorts spreekt het van zelf dat niets verbiedt de gebouwen, waarin zulke ovens zijn aangebracht, zoo in te richten dat daarin aan hen die het lijk begeleiden toegang wordt gegeven, en dat aanspraken en godsdienstige plechtigheden, wanneer deze verlangd worden, daar even goed, ja beter, kunnen plaats vinden dan op onze opene begraafplaatsen, waar zij, die den doode de laatste eer bewijzen, geheel aan weer en wind zijn blootgesteld en zoo gevaar loopen zelve ziek te worden.

Wat eindelijk het dikwerf tegen de lijkenverbranding aangevoerde bezwaar betreft, dat daardoor de gelegenheid benomen wordt om eene plaats gehad hebbende vergiftiging nog lang na den dood te kunnen bewijzen, zoo acht ik dit van gering gewicht. Verreweg de meeste vergiften onttrekken zich geheel aan zulk een bewijs. Eigenlijk is het alleen de arsenicum-vergiftiging, waarbij het te pas kan komen. De gevallen, waarin zulk eene vergiftiging door het scheikundig onderzoek van den maaginhoud van een opgegraven lijk is ontdekt, zijn echter zoo uiterst zeldzaam, dat men wel vragen mag, of het niet veel verkieslijker is mogelijk een enkelen misdadiger aan zijne welverdiende straf te onttrekken, dan de gezondheid en het leven van duizende menschen aan het gevaar eener andere vergiftiging, namelijk die, waarvan de begraafplaatsen de bron zijn, bloot te stellen. Bovendien spreekt het van zelf, dat, indien ook de lijkenverbranding werd inge-

voerd, maatregelen zouden kunnen en behooren genomen te worden, om in alle slechts eenigszins twijfelachtige gevallen de ontdekking der misdaad te verzekeren, waartoe de opening van het lijk en de bewaring van de maag op spiritus of eenig ander bewaarvocht voldoende zouden zijn. Zoo schijnt het derhalve, dat de lijkenverbranding allezins de voorkeur boven de begraving verdient en dat aan hare invoering niet dan een vooroordeel, dat elken redelijken grond mist, in den weg staat.

En toch acht ik die invoering niet wenschelijk. Waarom niet? Omdat men met de verbranding van elk lijk een diefstal pleëgt aan de nakomelingschap, en omdat hier te lande het zelfde doel, dat men zich daarmede voorstelt, op veel eenvoudiger en meer met de bestaande gewoonte overeenkomstige wijze even goed kan bereikt worden. Wellicht glimlacht een ijverig voorstander der lijkenverbranding om het eerste gedeelte van dit antwoord en houdt het althans voor zeer overdreven. Ik verzoek hem zijn oordeel nog wat op te schorten.

Boven zeide ik reeds, dat de bewering, als zoude de verbranding van een lijk en de ontbinding, die het in de aarde, onder toetreding van de zuurstof der lucht ondergaat, ten slotte geheel op hetzelfde nederkomen, niet geheel juist is. In de uitkomsten van beide handelwijzen bestaat althans één zeer gewichtig verschil. Wanneer de rotting op regelmatige wijze plaats grijpt, dan verbindt zich de stikstof die een belangrijk bestanddeel van alle dierlijke weefsels, organen en vochten is, met een deel der waterstof tot ammoniak. Bij eene volledige verbranding nu, — gelijk b. v. in een Siemenschen oven, — geschiedt die verbinding niet alleen niet, maar de ammoniak, die wellicht reeds door de beginnende ontbinding na den dood ontstaan is, wordt door de groote hitte wederom ontleed; de waterstof verbindt zich met de zuurstof tot water, en de vrij geworden stikstof ontsnapt in de lucht.

Ammoniak nu is de vorm, waarin de voor alle organisch leven volstrekt vereischte stikstof bij voorkeur wordt opgenomen. De planten putten dien uit den bodem, uit de lucht; de dieren en ook de mensch ontleenen hunne stikstof middellijk of onmiddellijk aan de planten. Wel is er een onuitputtelijke voorraad van *vrije* stikstof in de dampkringslucht aanwezig, want deze bestaat voor bijna vier vijfden daaruit, maar die stikstof is als voedsel voor planten en dieren van geene waarde, want zij is, om zoo te spreken, onverteerbaar. Zal zij tot een bestanddeel van eiwit, spieren of vleesch, zenuwen, lijmstof enz.

worden, dan moet zij eerst door de planten uit den ammoniak zijn overgenomen en verteerbaar gemaakt. Hoogstens nemen deze haar ook nog voor lief in den vorm van salpeterzuur, dat eene door oxidatie van den ammoniak gevormde verbinding van stikstof en zuurstof is; maar de vrije, ongebonden stikstof des dampkrings heeft noch voor planten, noch voor dieren eenige voedingswaarde.

Nu is die ammoniak geene stof, die in grooten overvloed voorkomt, of die zich gemakkelijk op nieuw vormt. Integendeel, zij is in slechts spaarzame hoeveelheid in de natuur voorhanden en moet telkens weder worden aangevuld, naar mate zij in de plantenwereld opgenomen wordt en daar verdwijnt. Nog is het eenigszins onzeker of de mogelijkheid bestaat, dat zij zich op nieuw kan vormen door verbinding van de stikstof der lucht met de waterstof in den toestand van eerste vrijwording van deze en bij de humusvorming in den bodem; maar dit mogen wij uit al hetgeen wij dienaangaande weten wel met zekerheid besluiten, dat de rotting van organische stoffen, vooral van die van dierlijken oorsprong, zoo niet de eenige, dan toch een zeer voorname bron van den ammoniak in den dampkring en in den bodem is.

Kende men nauwkeurig de hoeveelheid van dien in de natuur voor de plantenwereld beschikbaren ammoniak, dan zoude men in gewicht kunnen uitdrukken hoe groot de hoeveelheid zoude zijn van de eene of andere plantsoort, b. v. tarwe, die daarin de voor hare voeding vereischte hoeveelheid stikstof zoude vinden, en die berekening voortzettende, zoude men dan ook kunnen bepalen hoe groot bij mogelijkheid het gezamenlijk lichaamsgewicht der dieren kan zijn, die, zich alleen met tarwe voedende, op aarde zouden kunnen leven.

Ik zal wel niet behoeven te zeggen dat dergelijke berekeningen tot de onmogelijkheden behooren, niet alleen omdat de gegevens daarvoor ontbreken, maar ook omdat de werkelijke gang van zaken eene oneindig samengesteldere is, dan in ons voorbeeld werd aangenomen. Het gezegde dient dan ook alleen om hetgeen ik bedoel duidelijk te maken, namelijk: dat de in de natuur bestaande hoeveelheid ammoniak als een soort van kapitaal te beschouwen is, waarvan steeds een gedeelte, in kleine munt omgezet, in de wandeling is, maar dat telkens weder tot het kapitaal in portefeuille moet terugkeeren, zal dit laatste niet allengs verminderen en eindigen met geheel uitgeput te worden.

Wel is waar is het thans nog voorhanden kapitaal, d. i. de aanwezige voorraad ammoniak, zoo groot, dat het geleden verlies door de

verbranding van eenige lijken ter nauwernood voelbaar zoude zijn. Doch, indien eene zaak als deze werkelijk goed en aanbevelingswaardig is in het klein, dan moet zij het ook in het groot zijn; dan moet men wenschen, dat zij algemeen worde ingevoerd; dan is het ideaal der zorg voor de dooden en de levenden, dat de lijken van alle menschen, van de geheele bevolking der aarde, eenmaal verbrand zullen worden. Die bevolking wordt tegenwoordig op meer dan 1300,000,000 geschat. Volgens eene matige berekening sterven derhalve in elke eeuw 4000,000,000 menschen. Zoude men meenen, dat, indien al de stikstof, welke in de lichamen van dezen bevat is, in eenen niet voor organisatie vatbaren staat tot de atmosfeer terugkeerde, het daardoor ontstane deficit niet reeds zeer merkbaar zoude zijn? En hoe dan na verloop van nog eenige eeuwen? In den strijd des levens verdringt de mensch meer en meer de overige dierenwereld; hij maakt zich meer en meer meester van de tot voeding geschikte organische stof; een hoofddoel van al zijn streven is, bewust of onbewust, daarheen gericht en zal voortdurend daarheen gericht blijven. Want de bevolking neemt gestadig toe en wel in merkelijk sterkere verhouding dan de voedingsmiddelen. Meer en meer zullen wij door de noodzakelijkheid gedwongen worden met de grootste zorg alles te vermijden wat de hoeveelheid van dezen verminderen kan, en daarentegen alles te doen wat strekken kan om deze te vermeerderen. Wanneer iemand jaarlijks meer uitgeeft dan zijne inkomsten bedragen, dan eindigt hij met bankroet te gaan. Door op eenigerhande wijze de hoeveelheid van den ammoniak blijvend te verminderen — en dit doen wij bij de lijkenverbranding — begeven wij ons op eenen weg, die noodzakelijk op een bankroet van het organische leven op aarde en derhalve ook van dat der menschelijke bevolking uitloopt, al moge het dan ook nog vele eeuwen duren, eer het zoover gekomen is. Welnu, had ik dan ongelijk met te beweren, dat de verbranding van elk lijk een diefstal aan de nakomelingschap is? En, laat mij er bijvoegen, die diefstal zoude nog grooter worden, wanneer velen gebruik maakten van de hun gegeven gelegenheid om de asch hunner dooden te bewaren, want deze bestaat grootendeels uit den voor het organische leven volstrekt noodigen phosphorzuren kalk, en ook daarvan is slechts een zeer beperkte hoeveelheid in de natuur voorhanden, die bij den geregelden kringloop des levens telkens van het eene organisme in het andere overgaat.

Toch kunnen de omstandigheden zoo zijn, dat zij tot dien diefstal dwingen.

In landen, gelijk Zwitserland, Saksen, enz., waar een groot gedeelte van den bodem rotsachtig is en het overige gedeelte uit vruchtbaren bouwgrond bestaat, die ter nauwernood zooveel opbrengt als noodig is om de bevolking te voeden, zal men wel iets vroeger of iets later tot de lijkenverbranding moeten besluiten. Het is dan ook volstrekt niet te verwonderen dat zij in zulke landen reeds talrijke voorstanders telt.

Doch in ons vaderland is daaraan nog volstrekt geen behoefte. Een aanmerkelijk deel van onzen bodem, in vijf onzer provinciën, bestaat uit onvruchtbare heidegronden, die grootendeels nog geheel woest liggen en zeer geringe waarde hebben voor den landbouw, omdat hun ondergrond bijna enkel uit zand bestaat. Maar juist daarom zijn zij zeer geschikte begraafplaatsen. Hier, waar men dikwijls op uren afstands geene bewoonde plaatsen ontmoet, loopt men geen gevaar dat het welwater door de rottende stoffen zal besmet worden, want er zijn geen wellen, of, zoo al water op aanmerkelijke diepte wordt gevonden, dan dient dit toch niet tot drinkwater. En de uit den bodem opstijgende gassen en dampen, die van rottende stoffen afkomstig zijn, worden zoo verdund alvorens zij mogelijkerwijze de verafgelegen steden en dorpen bereiken, dat zij ophouden schadelijk te zijn.

Ziedaar den weg aangewezen, dien men, naar mijne overtuiging, moet inslaan tot oplossing van het vraagstuk: hoe zorgen wij het best voor onze dooden? Het is de verdienste dergenen, die zich voorstanders der lijkenverbranding hebben betoond, dat zij dit vraagstuk nogmaals aan de orde hebben gesteld. In het begin dezer eeuw ontstond eene dergelijke beweging, die ten doel had het begraven in en om de kerken te doen ophouden. Die beweging heeft toen in zooverre eenen gunstigen uitslag gehad, dat de begraafplaatsen buiten de gemeenten zijn gebracht, hoewel op veel te korten afstand daarvan. In de sedert verloopen halve eeuw hebben nagenoeg alle steden zich uitgebreid, sommige in zeer aanmerkelijke mate, en het laat zich voorzien dat dit zoo zal voortgaan. Indien niet geheel buitengewone, noodlottige omstandigheden het verhinderen, zal ons klein Nederland in 1975 zeven millioen inwoners bergen. Het eenvoudige verleggen der begraafplaatsen tot op iets grooteren afstand is slechts een tijdelijk redmiddel, dat na eenigen tijd blijken zal geheel onvoldoende te zijn. Bepaaldelijk geldt dit van het meerendeel der steden, die gestadig in omvang toenemen. De algemeene ondervinding leert dat hunne bevolking in eene veel

sterkere mate aangroeit dan die van het platte land. Binnen een menschenleeftijd zullen zich alleen in de vier grootste steden van ons vaderland, Amsterdam, Rotterdam, 's Gravenhage en Utrecht vermoedelijk meer dan een millioen menschen verdringen, zooveel als waarschijnlijk nog niet de geheele bevolking van ons vaderland bedroeg in den tijd, waarvan onlangs bij het Leidsche feest de herinnering is gevierd.

Inderdaad wordt het hoog tijd op de toekomst bedacht te zijn. Onze kinderen en kindskinderen moeten ons niet kunnen verwijten dat wij het land, dat wij hun tot woonplaats nalieten, tot een voor leven en gezondheid ongeschikt verblijf hebben gemaakt, zonder maatregelen te hebben genomen om dit zooveel mogelijk te voorkomen.

En wat vroeger bijna onmogelijk was, is thans niet alleen mogelijk, maar zelfs gemakkelijk uitvoerbaar geworden. Reeds doorsnijden verscheidene spoorwegen ons land. Andere vertoonen zich in een niet ver verwijderd verschiep. Weldra zullen alle steden van eenig belang en zeer vele dorpen aan het spoorwegnet gelegen zijn. Het vervoer der lijken, zelfs over tamelijk groote afstanden, kan derhalve geen bezwaar aanbieden. Reeds doet men dit sedert eenige jaren te Londen, en ook voor Parijs wordt thans op 28 kilometers afstand eene nieuwe begraafplaats aangelegd, waarheen de lijken per spoor zullen worden vervoerd.

Het is niet moeilijk te berekenen hoe groot de oppervlakte gronds moet zijn, die bestemd is alle lijken van de hier te lande gestorvenen gedurende een tijdvak van dertig jaren op te nemen. Stellen wij, daarbij in acht nemende dat de bevolking steeds toenemende is, dat het cijfer der dooden in genoemd tijdvak gelijk is aan dat der tegenwoordige bevolking van ons land, d. i. 3.600.000, en dat een hectare gronds ruimte ter begraving van 2500 lijken aanbiedt, dan zijn 1440 hectaren voldoende voor de lijken der geheele bevolking van Nederland. Dat deze uitkomst eer te groot dan te klein is, leert de vergelijking met de oppervlakte der begraafplaatsen, die voor de stad Utrecht toereikend wordt geacht. De algemeene begraafplaats en de rooms-katholieke begraafplaats aldaar beslaan te samen ongeveer 11 hectaren. Naar denzelfden maatstaf berekend, zoude men, daar de bevolking van de stad Utrecht ongeveer $\frac{1}{60}$ van die van het geheele land is, met eene oppervlakte van slechts 660 hectaren, d. i. nog niet de helft der bovengenoemde, kunnen volstaan.

Alleen reeds in de Utrechtsche en Geldersche heidestrecken laten zich gemakkelijk velden aanwijzen, groot genoeg om tot eene algemeene begraafplaats voor het gansche land te dienen, en die tevens dicht genoeg aan spoorwegen gelegen zijn, om er de lijken gemakkelijk te kunnen heenbrengen.

Zij, wien een denkbeeld des te meer toelacht, naar mate het eenen grootscheren indruk maakt, zullen wellicht het meest ingenomen zijn met het plan van zulk een algemeene centrale begraafplaats, een ware necropolis, een doodestad in het midden des lands. Ik voor mij zoude de voorkeur geven aan vier of vijf kleinere begraafplaatsen over verschillende provinciën verdeeld, b. v. eene in Drenthe, twee in Gelderland-Utrecht, en twee in Noordbrabant-Limburg.

Over de bijzonderheden der uitvoering van dit plan zal ik niet uitweiden. Het spreekt van zelf dat het de taak der lands-regeering zoude zijn zich den eigendom van den noodigen grond te verzekeren en daarop de gebouwen te plaatsen die tot lijkenhuizen en woningen der opzichters en doodgravers moeten dienen, en voorts van met de spoorweg-directiën alle schikkingen te maken die vereischt worden om het vervoer der lijken op eene doeltreffende wijze te doen plaats hebben, zonder te groote kosten, en met inachtneming van al den eerbied, dien men aan de dooden, en van al de zorg voor de gezondheid, die men aan de levenden verschuldigd is.

Zonder twijfel zullen ook tegen zulk een vervoer per spoor naar een ver afgelegen oord, velen bezwaren opperen. Al wat nieuw en ongewoon is heeft met zulke bezwaren te strijden. Ik meen echter genoeg op het gezond verstand der meerderheid van ons volk te mogen rekenen om aan te nemen dat weldra de ijdelheid dier bezwaren door verreweg de meesten zoude worden ingezien, en dat zij erkennen zouden dat deze slechts weinig te beteekenen hebben in vergelijking met het groote nut, dat eene verwijdering der begraafplaatsen van de midelpunten der menschelijke samenleving hebben zal.

Wellicht zoude het aanvankelijk voldoende zijn, dat de regeering de gelegenheid tot het gebruik maken van de voorgestelde begraafplaatsen eenvoudig openstelde, zonder dit verplichtend te maken. Toen de straks genoemde beweging tegen het begraven in de kerken in het begin dezer eeuw ontstond, kochten verscheidene verlichte Utrechtsche ingezetenen, en daaronder eenige hoogleeraars, graven op het kerkhof aan de Bildt. Zij deden dit om daarmede een goed voorbeeld te

geven en daardoor als het ware te protesteeren tegen eene oude, verderfelijke gewoonte, waaraan velen met schier bijgeloovigen eerbied gehecht waren. Ook nu weder zouden de verstandigsten onder ons zulk een voorbeeld geven en de overigen zouden allengs volgen, totdat eene kleine overblijvende, hardnekkig aan het oude vasthoudende minderheid wel genoodzaakt zoude worden zich in het onvermijdelijke te schikken, waarna de tegenwoordige begraafplaatsen aan hare eigenlijke bestemming, den landbouw, zouden kunnen worden teruggegeven.

Er is geen enkele verbetering die niet ook hare schaduwzijde heeft. Zoo is het ook hier. Naar mate de begraafplaatsen verder af gelegen zijn, zal de begeleiding der dooden naar hunne laatste rustplaats en later het bezoek daarvan door de overlevende betrekkingen moeilijker worden. Echter, wat het eerste betreft, zoo wordt de begeleiding, wanneer het vervoer per spoor plaats heeft, daardoor geenszins belet. Alleenlijk zal men moeten afzien van het volgen van het lijk in koetsen verder dan tot aan het station. Wenschelijk zal het zijn dat daar eene bijzondere wachtkamer en in den trein bijzondere rijtuigen bestemd zijn voor degenen die den doode nog verder verlangen te vergezellen. Hierdoor zoude althans voor velen dit bezwaar zijn opgeheven.

Het tweede is moeilijker geheel uit den weg te ruimen. De bezoeken aan de begraafplaats gebracht zullen uit den aard der zaak zeldzamer worden. En bovendien, de toestand waarin de voorgestelde begraafplaatsen gedurende de eerste jaren na haren aanleg zullen verkeeren, zal niet tot een bezoek uitnoodigen, gelijk thans vele onzer goed aangelegde en met welig houtgewas prijkende begraafplaatsen doen. Doch dit zal allengs veranderen. De naakte, dorre, eentonige heide zal tot een liefelijk oord worden, want daar zal uit den dood het leven verrijzen. Daar waar men nu niet anders ziet dan het bruine, harde heidekruid, dat slechts in den nazomer een vriendelijker tint aanneemt, zullen bloeiende planten, heesters en boomen zich tussehen de graven slingeren en het schrikbeeld des doods omhullen en verzachten. En wanneer ook dan landelijke samenkomsten plaats hebben, wat den vorm betreft eenigermate gelijk aan de hedendaagsche zendingseesten, zij het dan ook met een nieuwen, frisscheren adem beziel, dan zal daartoe bij voorkeur de plek gekozen worden, in welke nabijheid de begraafplaats gelegen is. Elk zal dan de plaatsen kunnen bezoeken, waar zijne geliefde dooden rusten, en daar tot dien hoogen en diepen, maar daarom nog geenszins somberen en droefgeestigen,

ernst gestemd worden, welke bij zulk eene samenkomst past. En waarschijnlijk zal dan deze of gene oude van dagen, die zijn blik laat gaan over de van heinde en verre samengevloeiende menigte welke dien in een lusthof herschapeu doodenakker bezoekt, terwijl hij ronddwaalt in de wandeldreven, onder gedachten aan dood en onsterfelijkheid, aan hen wier stof daar verzameld is en aan de plichten die op de levenden rusten, zich herinnerende, hoe de toestand dier plek in zijne jeugd was, zeggen: onze vaderen hebben welgedaan, toen zij, brekende met oude gewoonten en vooroordeelen, het kloeke besluit namen de dooden te scheiden van de levenden en voor beiden zoo te zorgen als de natuur zelve het gebiedt.